

Dakloos door de jaren heen. Het Amsterdamse zwercircuit

Dorine Greshof

‘Ik hoor er eigenlijk niet thuis. Kijk die daar zitten die willen niet anders. Die leven gewoon zo. Vrij. Ze belanden constant weer op straat. Maar die hebben het in zich. Het zijn zwervers.’ (vrouw, 38, twee jaar dakloos)

‘Een zwerver is haveloos. Daklozen zijn geen havelozen. Daklozen hebben tijdelijk geen woning, door omstandigheden. Zwervers zijn bewust daklozen.’ (man, 41, vijf jaar dakloos).

1 Inleiding

‘Ik heb een heel duur huis met een hele dure hypotheek, maar soms voel ik me er niet zo thuis. Ben ik nu een thuisloze? Is er iemand die me nu eens het verschil tussen dakloos en thuisloos kan uitleggen?’¹

aldus Ischa Meijer op het symposium ter ere van het negentigjarige bestaan van de stichting Hulp voor Onbehuisden (HVO), een aantal Amsterdamse instellingen voor de maatschappelijke opvang van dak- en thuislozen.

Typisch voor de Nederlandse situatie is het door elkaar gebruiken van de begrippen dakloos en thuisloos. Een eenduidige term is er niet, of kan slechts beperkt de problematiek van dakloosheid of het zwerven aangeven. De situaties, de personen en de acties die men met de term wil omschrijven worden gebruikt in verschillende sociale contexten, verschillende historische periodes of refereren aan bepaalde institutionele praktijken. In dit artikel wordt nader ingegaan op de huidige definiëring en benadering van de begrippen dakloos en thuisloos. Vragen als wat is dakloosheid of thuisloosheid, wie moeten we tot de daklozen rekenen en waarom, komen aan de orde. Ik zal beargumenteren dat het Nederlandse begrip van thuisloosheid niet toereikend is om de mensen te beschrijven die wij vandaag de dag in het zwercircuit aantreffen; ook sluit het niet aan bij het zelfbeeld, de identiteit en de oplossingen die daklozen zelf aandragen. Door het ontbreken van een longitudinaal perspectief in Nederlands onderzoek is er geen zicht op eventuele bestendigende factoren waardoor sommige daklozen zeer lang in het circuit verblijven en anderen niet. Hierdoor is mijns inziens in Nederland sprake van een verouderd en star beeld van thuisloos-

heid. Een radicaal andere benadering zal nodig zijn om de problematiek van dak- of thuislozen en hun mogelijkheden te beschrijven. Dit lijkt des te belangrijker in het licht van het besef dat de verzorgingsstaat als gevolg van financiële beperkingen ook voor deze groepen wat minder verzorgend zal worden of op een andere manier verzorgend. Maar ook in relatie tot de opvatting dat de zelfredzaamheid van burgers gestimuleerd zou moeten worden. Centraal in mijn betoog staat mijn promotieonderzoek naar de 'carrières' van daklozen in Amsterdam. Ik hoop hiermee een aanzet te geven tot een vernieuwde discussie over dak- of thuisloosheid en perspectieven te bieden voor onderzoek en beleid.

2 Visies op dakloosheid en thuisloosheid

Mensen die zwerven en geen vast dak boven het hoofd hebben, zijn er door alle tijden heen geweest. De aard en de benaming van deze 'onaangepasten' varieerden, evenals het antwoord van de samenleving. Kerkelijke en burgerlijke overheden vonden elkaar in het nemen van maatregelen die tot doel hadden de landloperij te beperken, burgers te beschermen tegen zwervende en rondtrekkende groepen en hun verspreiding tegen te gaan. Dat werd gedaan door hen op te sluiten in strafinrichtingen, in Rijkswerkinrichtingen, of in tuchthuizen, zoals het Spinhuis en het Rasphuis te Amsterdam. In Nederland waren rond de eeuwwisseling ideeën over landlopers en bedelaars, de vroegere zwervers, voornamelijk het domein van juristen en wetgevers (Nagel 1977). Hiernaast zorgde de liefdadigheid voor voedsel, kleding en onderdak. Volgens Depreeuw (1988) is de bejegening van zwervers en bedelaars, en later de dak- en thuislozen de hele geschiedenis door aanleiding geweest tot het ontstaan en de groei van zowel repressieve structuren als van hulpverlening. De zorg voor zwervers in Nederland had een gesegmenteerd karakter. Naast instituties van overheidswege waren er particuliere initiatieven. Het Leger des Heils had rond de eeuwwisseling al allerlei tehuizen voor de opvang van zwervers. In 1904 werd de vereniging Hulp voor Onbuisden opgericht in Amsterdam. Depreeuw wijst erop dat er altijd een spanningsveld is geweest tussen juridische maatregelen om bedelarij te voorkomen en de christelijke traditie, die liefdadigheid predikt.

Aan het begin van de twintigste eeuw komen vanuit de sociologie andere ideeën naar voren. 'De mens in de zwerver' komt centraal te staan. Dit gedachtegoed wordt beïnvloed door het werk in de Verenigde Staten in de vroege jaren twintig. Anderson (1923) beschrijft de 'hobo' als de blanke alleenstaande man, levend aan de zelfkant van de maatschappij, buiten de normen van de gevestigde samenleving, op zoek naar werk. Ook 'de zwerver in de mens' wordt een belangrijk thema. Een zwervend bestaan is een keuze voor ongebondenheid en vrijheid. Robert Park beschrijft in die tijd de 'mind of the hobo' als volgt:

'to move freely and untrammelled over the surface of mundane things, and to live, like pure spirit, in his mind and in his imagination alone.' (Park 1925: 156)

In Nederland komt met de opbouw van de verzorgingsstaat het 'sociale standpunt' ten aanzien van dak- en thuislozen nu meer naar voren. Het accent verschuift van de op het individu gerichte repressieve aanpak naar een benadering gericht op hulp en begeleiding. Sinds het begin van de jaren zestig kent het Europese onderzoek naar thuislozen een sterk sociaal-psychologische benadering. In het onderzoek uit die jaren vindt men het gedachtegoed terug van de Fransman Vexliard. In zijn in 1956 verschenen *Introduction dans la sociologie du vagabondage* benadrukt hij dat sommige individuen, les vagabonds et les clochards, onvoldoende in staat zijn in de samenleving te integreren. Vagabondage is het gevolg van individuele karaktereigenschappen zoals 'slechtheid' en 'luiheid'. Aan de andere kant is de 'vagabond' slachtoffer van de moderne samenleving, die steeds hogere eisen stelt aan de mens.

Ook in de Verenigde Staten raakten sociologen geboeid door de levenswijze en achtergrond van de bewoners van de skid rows in de Amerikaanse steden. Het onderzoek van Bogue in de skid row van Chicago (1963) en van Bahr en Caplow in New York's Bowery (1974) maakten grote indruk. Merton's sociologische theorie over anomie en deviant gedrag speelde een belangrijke rol in de verklaringen van de problematiek van de zwervers en bij het opstellen van behandelprogramma's. Het gedrag van zwervers en daklozen hoorde thuis in de categorie 'retreatisme'. Zij kunnen niet voldoen aan de waarden en normen van de dominante cultuur en maatschappij en ontwikkelen een eigen levensstijl. Men sprak van de skid row personality, die gekenmerkt werd door disaffiliation: deprivatie van familieverbanden en maatschappelijke relaties, leidend tot onzekerheid, apathie, passiviteit en intellectuele tekorten (Bahr 1973).

In Nederland komt de wetenschappelijke bestudering van thuisloosheid pas op gang in de jaren zestig als zij onder de aandacht komt van psychiaters, artsen en sociaal-psychologen. Analooq aan de benaderingen van Vexliard beschouwen Horst, Mul-link en Heydendael hier ten lande het gemis aan persoonlijke en functionele relaties en het onvermogen zich een zelfstandig leefmilieu te verschaffen, als de meest opvallende kenmerken van thuisloosheid. Horst spreekt het eerst over 'thuislozen'. Thuisloosheid omschrijft hij als een diepgaand en moeilijk te verhelpen manco aan menselijke contactmogelijkheden (Horst 1962). Uit het onderzoek in de jaren zeventig en de jaren tachtig komt de thuisloze naar voren als iemand die vanwege een defect in het persoonlijke vlak niet past in de gangbare samenlevingsvormen. Heydendael gebruikt ook wel het begrip 'maatschappelijk gehandicapt' of *misfits*. Daaronder worden verstaan mensen die in hoge mate afhankelijk zijn van sociale voorzieningen, met een geringe zelfredzaamheid, psychische problemen of verslavingsproblemen of die geen sociaal netwerk hebben. Ze 'lopen uit de pas' en zijn te herkennen aan hun gevoelens van onverschilligheid, apathie en machteloosheid

(Heydendaal et al. 1988). Deze visie is in hoge mate richtinggevend geweest voor het onderzoek naar dak- en thuislozen in Nederland tot aan het begin van de jaren negentig. Ze vindt haar neerslag in de ruime sociaal-psychologische begripsomschrijving van thuisloosheid, geformuleerd door de Landelijke Stichting Thuislozen en Onderdak (LSTO) in 1985, die kenmerkend is voor de Nederlandse situatie.

3 Verschillende benaderingen: een bron van verwarring

De onderzoeken van het afgelopen decennium laten globaal drie benaderingen van dakloosheid en thuisloosheid zien.

1. De eerste benadering heeft als uitgangspunt de materiële en fysieke omstandigheden en overheerst in de uit de Verenigde Staten afkomstige literatuur. In de Verenigde Staten wordt *homelessness* vaak gedefinieerd in termen van de Stuart B. McKinney Act (1987) of van het Ohio Department of Mental Health (1982). Deze omschrijvingen gaan uit van de (nachtelijke) verblijfplaatsen van de *homeless*. Definities van dakloosheid richten zich op de actuele vindplaatsen van daklozen. De onderzoekliteratuur spreekt daarbij over de *literally homeless*, de feitelijk daklozen, een term voor het eerst gebruikt door Peter Rossi (1989) in zijn onderzoek naar daklozen in Chicago. Onder het begrip 'feitelijk dakloos' vallen alle mensen die in een gegeven nacht geen permanent dak boven het hoofd hebben, in die zin, dat ze in een daklozenopvang slapen, in passantenverblijven, goedkope hotels of pensions, op straat, of op een locatie die oorspronkelijk niet bedoeld is als slaapplek, zoals lege gebouwen, portieken, en auto's. Deze omschrijvingen hebben een beperkte reikwijdte en maken een duidelijk onderscheid tussen daklozen en mensen die bijvoorbeeld marginaal gehuisvest zijn. De groep die feitelijk zonder onderdak is, wordt afgebakend van de groep die het risico loopt in die situatie te geraken.
2. De European Federation of National Organizations Working with the Homeless (FEANTSA) ontwikkelde een eigen begrippenkader waarvan het niet hebben van een stabiel onderdak de kern vormt. Aan de ene kant bevinden zich mensen die geen onderdak hebben, de daklozen. Aan de andere kant bevindt zich een groep van marginaal gehuisvesten, die het risico lopen feitelijk dakloos te worden (de potentiële daklozen). Tussen deze twee uitersten zijn verschillende situaties denkbaar. De FEANTSA baseert haar benadering op de verschillende landenrapporten over dakloosheid. In Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland bestaan wettelijk vastgelegde begripsomschrijvingen van dakloosheid. Dakloosheid wordt wettelijk omschreven in termen van het recht van bepaalde gedepriveerde groepen op bijstand en huisvesting door de gemeenten (Daly 1992). Het niet hebben van een stabiel dak boven het hoofd wordt gezien vanuit een bepaalde maatschappijvisie. Maatschappelijke structuren, zoals de woning- en de arbeidsmarkt en de beschikbare sociale voorzieningen, zijn voor sommige mensen onvoldoende

- toegankelijk of worden steeds beperkter. In Nederland sluit het werk van Spierings aan bij dit perspectief (Spierings 1993, 1996).
3. In de derde benadering ligt het accent op de relationele omstandigheden van de betreffende mensen. De problematiek wordt in verband gebracht met maatschappelijke kwetsbaarheid van personen. Het gaat om thuislozen, die worden beschreven in termen van hun achterliggende problematiek, zoals een verslaving, psychische problemen, of problemen in de vroege jeugd die pas later manifest worden. Er wordt dan gesproken van een proces van 'onthechting' tijdens de eerste levensjaren dat er mogelijk toe leidt dat mensen een grotere kans hebben om later thuisloos te worden (Tavecchio en Roorda-Honée 1993). In Nederland en in België heeft deze benadering lange tijd gedomineerd in het onderzoek naar dak- en thuislozen, zoals in het werk van Heydendaal en Nuy.
 4. Een ander onderscheid dat we kunnen maken in het wetenschappelijk onderzoek naar daklozen en thuislozen is dat tussen epidemiologisch onderzoek en etnografisch onderzoek. In dit themanummer gaat Van Doorn hier nader op in.

In Nederland bestaat geen wettelijk omschreven definitie van dakloosheid. In het algemeen wordt geen begripsomschrijving op basis van vindplaatsen gebruikt, maar wordt tot nog toe overwegend een relationele definitie van thuisloosheid gehanteerd. Daarnaast worden de begrippen dakloos en thuisloos door elkaar gebruikt, of in combinatie: dak- en thuisloos. De term dakloos wordt doorgaans als een 'kaal' begrip beschouwd. Het gaat om mensen die door een calamiteit, zoals brand, tijdelijk geen onderdak hebben. Aan de andere kant zijn er 'thuislozen' die al sinds vele jaren in een pensionnetje wonen en dus feitelijk onderdak zijn. Er zijn ook mensen die geen dak boven het hoofd hebben, maar zich zeker niet thuisloos voelen. Zoals een vrouw in de zaal van het voornoemde HVO-congres opmerkte, die drie jaar lang dakloos was geweest: 'als ik met m'n vriend in het park slaap dan kan dat best knus zijn.' Opvallend is dat de term zwerver in het onderzoek naar althans de volwassen daklozen weinig gebruikt wordt. Als wetenschappelijke categorie wordt zij wel gebruikt in het onderzoek naar de jongere daklozen, die vaak omschreven worden als 'zwerfjongeren', 'zwerfmeiden', 'zwerfkinderen', of 'zwervertjes'. Van der Ploeg meent dat de jongeren een andere problematiek hebben dan de volwassen daklozen. Hij heeft een eigen lijn van onderzoek en ideeënvorming ontwikkeld voor de zwerfende jongeren. Zij verplaatsen zich voortdurend van het ene adres naar het andere onder de aanhoudende dreiging ieder moment hun tijdelijk onderkomen kwijt te raken. Dit af en aan zwerfende gedrag is kenmerkend voor deze groep (Van der Ploeg 1993). De omschrijving van thuisloosheid wordt voor de volwassen daklozen in vele Nederlandse publicaties gehanteerd. Ze heeft daarmee het karakter van een standaarddefinitie gekregen, maar is mijns inziens problematisch.² Ook de Gezondheidsraad (1995) heeft onlangs gepleit voor een herziening van de definitie.

4 De benaderingen bekritiseerd

De achterliggende gedachte bij de (derde) benadering van thuisloosheid, die in Nederland domineert, is dat in principe iedereen over voldoende inkomsten kan beschikken om in de minimale levensbehoeften te voorzien. Thuisloosheid wordt in de eerste plaats gezien als een welzijnsprobleem, en minder als een welvaartsprobleem. De nadruk ligt op de verbetering van de verzorging en begeleiding, in plaats van de materiele omstandigheden van de thuislozen. Thuislozen missen niet in de eerste plaats een dak boven het hoofd, maar een 'thuis', in de ruime zin van het woord, zoals veiligheid, geborgenheid en zekerheid. Het appelleert aan ons 'verzorgingsdenken'. In onze verzorgingsstaat moet men immers geestelijk en lichamelijk verzord worden of worden opgevangen, en met name geldt dit voor mensen die per definitie het slachtoffer zijn van hun sociale, geestelijke, of lichamelijke handicap.

Maatschappelijke en politieke factoren blijven onderbelicht. Door de nadruk op persoonskenmerken wordt nauwelijks inzichtelijk hoe en waarom bepaalde (groepen) mensen dakloos worden en/of blijven. Dit heeft in de eerste plaats te maken met de afwezigheid in Nederland van een sociologische onderzoekstraditie naar het verschijnsel thuisloosheid. In ons land is het onderzoek van Deben c.s. uit 1992 het eerste rapport waarin de onderzoekers expliciet de relatie hebben onderzocht tussen 'armoedefactoren' en het optreden van dakloosheid. Het gaat hun om de zogeheten 'zachte' vormen van armoede of 'relatieve armoede'. Sommige mensen belanden in een spiraal van armoede. Zij verliezen hun baan, hun sociale contacten, hun maatschappelijke bindingen. Zij bouwen schulden op en geraken in een sociaal isolement. Het verlies van de woning is dan niet ver meer weg. De onderzoekers concluderen echter dat een dergelijke causale relatie voor de Nederlandse samenleving vooralsnog niet evident is (Deben et al. 1992).

De eerste twee benaderingen verklaren het optreden van dakloosheid wel in een bredere maatschappelijke context. Het moderne Amerikaanse onderzoek naar *homelessness* legt een relatie tussen de komst van nieuwe groepen *homeless*, zoals vrouwen, kinderen, gezinnen en een toestand van langdurige armoede en verregaande bezuinigingen op de sociale voorzieningen tijdens de regering Reagan. Op de langere duur heeft dit ertoe geleid dat steeds meer mensen in de problemen kwamen en uiteindelijk dakloos zijn geraakt (zie bijv. Jencks 1994; Burt 1992; Blau 1993). Op deze causale redenering komt steeds vaker kritiek vanuit de onderzoekwereld. Volgens Koegel is er sprake van een meervoudige problematiek bij de daklozen. Psychische problemen en verschillende vormen van verslaving spelen een rol in de ontstaansgeschiedenis van dakloosheid (Koegel 1992). Volgens Gans is het optreden van armoede, ook dakloosheid, een selectief proces. Het treft vooral bepaalde groepen, zoals zwarten (Afro-Amerikanen), en in toenemende mate vrouwen die aan het hoofd staan van een gezin. Gans wijst tevens op de effecten van het opgroeien in een 'cultuur van armoede' en het intergenerationele aspect van armoede (Gans 1995).

We kunnen stellen dat het Nederlands en buitenlands onderzoek naar daklozen hiaten kent. Een belangrijke vraag waarop onderzoekers geen antwoord hebben, zijn de vragen waarom de een wel dakloos wordt en de ander niet, en waarom de een dakloos blijft en de ander niet. Wat ontbreekt is een visie waarin recht wordt gedaan aan de persoonlijke geschiedenis van daklozen en de maatschappelijke en situationele context. Een van de problemen is dat een longitudinaal perspectief, waarbinnen daklozen bestudeerd en gevolgd worden gedurende een langere periode, in Nederlands onderzoek afwezig is en in buitenlands onderzoek schaars. Hierdoor is er nauwelijks zicht op de ontstaansgeschiedenis van dakloosheid, noch op de bestendigende factoren waardoor daklozen vele jaren in het circuit blijven rondhangen, terwijl andere categorieën daklozen wel in staat zijn om het zwercircuit weer te verlaten. In de Verenigde Staten wordt wel longitudinaal onderzoek gedaan, door Paul Koegel die gedurende twee jaren vijftig psychiatrische straatdaklozen in Los Angeles heeft geobserveerd (Koegel 1992). Hij heeft aangetoond dat de factor tijd een cruciale rol speelt bij het onderzoek naar daklozen. Uit zijn studie blijkt dat daklozen een zeer mobiel bestaan leiden. Er is een grote verscheidenheid te constateren in de verblijfs-opties van verschillende groepen daklozen. Ook Snow en Anderson (1993) hebben daklozen gedurende langere tijd gevolgd in hun dagelijkse bestaan. Zij hebben geconstateerd dat dakloosheid een af-en-aan proces is. Veel daklozen wonen geruime tijd ergens, maar keren weer terug in het zwercircuit na verloop van tijd. Snow en Anderson wijzen erop dat een beter begrip van de zwervpatronen en zwervtrajecten ook meer inzicht zou kunnen geven in de interventiemogelijkheden voor beleid.

In het 'carrièreonderzoek' doe ik een poging om de levensgeschiedenissen van mensen die feitelijk dakloos zijn, te bezien in de maatschappelijke context. Vanuit mijn voorlopige onderzoekresultaten zal ik een voorzet geven voor een andere benadering van de daklozen.

5 Het Amsterdamse carrièreonderzoek

Uit het rapport *Dak- en thuislozen in Amsterdam en elders in de Randstad* (Deben et al. 1992) bleek dat steeds meer mensen in het woud van hulpverleners de weg kwijt-raken, niet weten hoe ze hun uitkering moeten regelen, hun postadres verliezen. Ook persoonlijke problemen, zoals echtscheiding, huiselijke problemen, weglopen, een verslaving, bleken een rol te spelen bij het dakloos worden. Eenmaal in een neerwaartse spiraal is de terugweg vrijwel onmogelijk. Maar oorzaak en gevolg zijn vaak niet uit elkaar te halen in de individuele levens van daklozen. In hoeverre spelen achtergrond en levensloop van mensen een rol bij het ontstaan van zwervgedrag of van een specifieke zwervgeschiedenis? Wat zijn de mogelijkheden om het zwercircuit weer te verlaten? Zijn er bepaalde categorieën daklozen die dit beter kunnen dan anderen? Hoe gaat men in de tussentijd met het dagelijkse daklozenbestaan om? Waar gaat men naar toe? In 1993 is een onderzoek gestart bij de sectie stadssociologie

aan de Universiteit van Amsterdam dat ik uitvoer in het kader van promotieonderzoek.³ Gedurende vier jaren heb ik de individuele zwerfgeschiedenissen van een beperkt aantal mannen en vrouwen, tussen de 25 en 30 personen, onderzocht. Bij aanvang van de studie waren zij allen feitelijk dakloos: geen van hen had een regulier onderkomen. Ik spreek in mijn werk dan ook consequent over 'daklozen'. Het onderzoek heeft een longitudinaal karakter, waarmee ik bedoel dat het om een langer lopend onderzoek gaat waarbij respondenten systematisch en voor langere tijd onderzocht en gevolgd worden.⁴

De respondenten zijn regelmatig geïnterviewd, ongeveer iedere vier maanden. Verder hebben interviews plaatsgevonden met een vijftigtal daklozen. De gesprekken varieerden van intensief-kwalitatieve gesprekken tot oriënterende gesprekken of 'rondhangen' met iemand. Zij zijn minder intensief gevolgd. Ook wordt gebruik gemaakt van een gestructureerde vragenlijst naar de zwerfgeschiedenis onder een kleine tweehonderd respondenten. De gegevens hiervan worden nog verwerkt. Van de oorspronkelijke groep zijn slechts een paar personen afgefallen.⁵

De meeste respondenten zijn gemakkelijk te traceren, op straat of in de instellingen. Ten minste zes respondenten zijn telefonisch te bereiken. Het kost daarom relatief weinig moeite of tijd om iemand op te sporen of om een nieuwe afspraak te maken. Meestal wordt na ieder gesprek een vervolgspraak gemaakt. Een aantal respondenten houdt een agenda bij. Ook mensen uit het circuit zelf weten vaak wie zich waar ophoudt en geven soms informatie over respondenten die moeilijker te traceren zijn. Het komt voor dat respondenten uit zichzelf naar het Sociologisch Instituut komen, om een praatje te maken of om een kop koffie te drinken. De locatie van het Sociologisch Instituut werkt dit in de hand. Het instituut ligt in de loop van dagvoorzieningen zoals de Kloof, in de nabijheid van het Leger des Heils en in de nabijheid van het Centraal Station. Voor dit soort onderzoek is dit zeker een voordeel.

Dit onderzoek wordt inmiddels door andere onderzoekers aangeduid als 'het carrière-onderzoek'.⁶ In deze studie ga ik in op de individuele zwerfgeschiedenis of zwerfcarrière van mensen. Het woord 'carrière' roept in dit verband wel eens vraagtekens op. Vaak denkt men aan een bewust uitgestippelde traject, het opklimmen op de maatschappelijke ladder. Een zwerfcarrière is welhaast een parodie hierop. Het is overigens geen nieuw begrip. Goffman schreef over de morele carrière van psychiatrische patiënten (Goffman 1961), Becker over deviante en criminele carrières (Becker 1963). Ook is het begrip toegepast op de situatie van daklozen (Snow en Anderson 1993). Onder carrière versta ik een niet-beroepsmatig traject, waarin een combinatie van rationele en niet-rationele strategieën een gedeelte van de levensloop bepalen. Het zegt iets over het perspectief dat ik wil ontwikkelen. Ik ga ervan uit dat daklozen rationeel handelende individuen zijn. Ze zijn in staat invloed uit te oefenen op hun situatie, regels naar hun hand te zetten, of de grenzen van hun bestaan te testen. Het

werk van James C. Scott (1990) is in dit opzicht verhelderend. Hij geeft aan dat ook groepen die schijnbaar machteloos zijn, zoals daklozen, op het niveau van het dagelijks leven al dan niet verborgen agenda's hebben en strategieën hanteren om met hun bestaan om te gaan.⁷ Ook maak ik gebruik van het werk van Anderson en Snow, die de psychologische mechanismen bestuderen die daklozen aanwenden om hun identiteit te versterken. Ze spreken over *identity management* en *empowerment* (zie Anderson et al. 1994).

In het vervolg van dit artikel zal ik in concreto ingaan op een paar van deze strategieën, de zogeheten zwervstijlen. Centraal hierbij staan de overeenkomsten en verschillen die daklozen aanwenden om fysiek, sociaal en moreel te overleven.

6 De zwervstijlen

Uit de ontstaansgeschiedenissen van dakloosheid van de respondenten in dit onderzoek blijkt dat dakloos niet iets is wat je zomaar wordt. Ook is er geen sprake van een eenduidige weg naar de straat. Meestal gaat er een jarenlang proces aan vooraf van een onregelmatig woongedrag. De meeste mensen bivakkeren langere tijd bij familie en vrienden; ze slepen zich door een moeizame relatie heen; sommigen hebben te maken met jarenlange mishandeling en vernedering; anderen groeien op in een onzekere gezinssituatie; sommigen lopen weg uit het ouderlijk huis. Veel daklozen komen uit een op het eerste gezicht normaal, regulier huisje-boompje-beestje situatie, met kinderen en gezinsverantwoordelijkheid. Pas als alle contacten en mogelijkheden zijn uitgeput komen mensen uiteindelijk op straat terecht of in het opvangcircuit voor daklozen. In het volgende bekijken we hoe het hen is vergaan in het zwercircuit en voor wat voor oplossingen zij kiezen.

Begeleid zwerven: de instellingsnomaden. Daklozen die pas in het circuit aankomen doen verwoede pogingen om eruit te komen. Wanneer dit een aantal keren is mislukt verandert de oriëntatie en houding ten aanzien van het daklozenbestaan. Veel daklozen ontwikkelen een hier-en-nu oriëntatie op het leven. Eten en slapen voor de komende dag is belangrijker dan een woning over een half jaar. In het begin hebben mensen angst en reserves ten aanzien van het daklozencircuit. Het was iets dat voor anderen was en niet voor jou. Deze houding begint langzaam aan te veranderen. Men maakt nieuwe vrienden, wordt *streetwise* in het vinden van een slaapplek, men raakt bekend met het opvangcircuit. De toekomst wordt steeds onduidelijker en enige actie om een nieuw leven te plannen ontbreekt (Greshof 1994). Toch is dit proces niet voor iedereen hetzelfde gegaan.

Bijna de helft van de onderzoeksgroep bestaat uit mensen die regelmatig of uitsluitend van de professionele daklozenopvang gebruikmaken, die ik aanduid als de 'instellingsnomaden'. Hun manier van zwerven wordt wel 'begeleid zwerven' genoemd (Van den Boogaard 1993). Ze hebben regelmatig contact met hulpverleners,

maatschappelijk werkers, zien weleens een arts, zitten in de kroeg, sommigen hebben een stamkroeg. Hoe is het hun vergaan?

De meesten van hen zitten al langer in het circuit. Ze zijn tussen de 35 en 55 jaar oud, van Nederlandse afkomst, hebben een uitkering. Drie vrouwen behoren tot dit circuit. Men is al langer dakloos: twee van hen zijn al meer dan 20 jaar dakloos. Sommigen werken wel eens bij een uitzendbureau. Regelmatig verdwijnen zij uit het zwercircuit, omdat ze ergens een woonstekje hebben gevonden, maar keren er na verloop van tijd weer in terug. De meesten van hen zijn in het circuit gekomen via echtscheiding, drankproblemen, of verlies van het werk. De meesten waren getrouwd en hadden vroeger een gezin. Het zijn de 'huisvaders' van het daklozencircuit. Hoe leven zij en wat zijn dan de voor- en nadelen van hun levenswijze?

In de eerste plaats maken de instellingsnomaden gebruik van de verschillende passantenverblijven in Amsterdam: HVO-De Veste, De Gastenburgh en het Stoelenproject. Sommigen hebben een uitgesproken voorkeur voor de een of de ander, maar doorgaans maakt men maandelijks alle gratis nachten op die er zijn. De meesten reizen vervolgens naar de opvang in andere steden om daar de resterende nachten door te brengen. Dit vereist een grote mate van kennis en kundigheid. Je moet op de hoogte zijn van openingstijden en weten wanneer of hoe laat je aan de deur moet staan om toegelaten te worden. Iemand die al langer in het circuit zit, weet hoe het werkt. Een man houdt een kalendertje bij voor dit doel. Volgens hem komt dit circuit steeds meer onder druk te staan. In de zomermaanden vallen een groot aantal nachten weg. Het Stoelenproject in Amsterdam, waar men tien nachten per maand gratis kan slapen, is dan dicht.

'Het lijkt alsof de zomermaanden prachtig zijn voor daklozen omdat het mooi weer is, maar er vallen wel tien nachten weg. En in Nederland is het niet altijd mooi. Als je een rotzomer hebt dan zit je te kijken. Ze kunnen niet zomaar de boel sluiten omdat ze denken een dakloze die slaapt 's zomers toch wel buiten.' (man, 46, elf jaar dakloos).

Daarnaast is het afgelopen jaar het reizen naar andere plaatsen in Nederland bemoeilijkt, mede door de controle op het zwartrijden in de trein. Kaartcontroles breiden zich uit tot op het perron, maar ook in de trein wordt het moeilijker. Iemand die vroeger altijd zonder kaartje instapte, zegt hierover: 'Een slechte haalt je er wel uit. Maar als de eerstvolgende halte Utrecht is, valt het wel mee.' Anderen hebben de ervaring dat ze zomaar ergens eruit worden gezet. 'Zie dan nog maar eens op tijd op je plek voor die nacht te komen.'

Een van de gevolgen is dat steeds meer daklozen naar een alternatief slaapcircuit op zoek gaan. Degenen die in Amsterdam blijven slapen een nachtje op straat, of proberen bij vrienden te overnachten. Vaak heeft men in de loop der jaren een kennissen-netwerk opgebouwd dat nu van pas kan komen. De meeste mensen uit deze groep hebben vaak weer een tijdelijke woning, meestal iets in onderhuur. Een van de respondenten had in de loop van een jaar op zeven verschillende huizen gepast.

Overnachten in pensionnetjes en hotelletjes wordt nauwelijks gedaan, zelfs niet in de winter. Het is te duur, goedkope overnachtingsmogelijkheden kosten toch al gauw tussen de 15 en de 25 gulden per nacht. Sommigen lossen het anders op. Iemand zegt: 'Koud om buiten te slapen? Wat heet. Ik heb eerst tot 5 uur 's ochtends in de kroeg gezeten met een paar kennissen.' (man, 41, zes jaar dakloos).

In een pension gaan wonen is ook niet in trek. Volgens een man die al lang in het zwercircuit zit, is het pensioncircuit een apart circuit met een ander slag mensen. Afhankelijk, met drank- of andere problemen, die niet goed voor zichzelf kunnen zorgen. Dit is niks voor de mondige instellingsnomade, die je niets wijs hoeft te maken. Daarbij komt dat het oude pensionwezen grotendeels is verdwenen en een ander karakter heeft gekregen.

'Vroeger in het pension was het anders. Dat was gewoon werken, geld vangen en betalen. Toen was er niemand die zei "je moet het op mijn rekening storten". Dan was ik er nooit aan begonnen. Ik weet ze nu niet meer te vinden. Ze zijn nu allemaal commercieel geworden. Zoiets als Tante Annie heb je niet meer. Die kon je gewoon per week betalen.' (man, 52, 26 jaar dakloos).

De problemen van de instellingsnomaden liggen niet in de sfeer van directe materiële problemen, zoals geld, eten en onderdak. Zij zijn streetwise genoeg om voor zichzelf te zorgen. Ook zijn ze niet echt contactarm. Sommigen hebben een stamkroeg waar ze weer andere maten ontmoeten, al dan niet uit het circuit. Toch zijn er een paar gemeenschappelijke problemen aan te geven.

Een eerste probleem van het begeleid zwerven voor deze mensen is om hun zelfstandigheid te bewaren, maar toch optimaal van de daklozenopvang te kunnen profiteren. Men heeft het gevoel dat het leven voor daklozen meer en meer gereguleerd wordt. De mensen die regelmatig van de passantenverblijven gebruikmaken, zijn gebonden aan een regiem van huisregels, inkomensbeheer, openingstijden, intakegesprekken, formulieren en postadressen. De laatste jaren zijn er pasjes en bonnen gekomen die toegang geven op bepaalde dagdelen van de opvang. Ze zijn bedoeld om het zwerven zoveel mogelijk te reguleren. Het zijn de 'creditcards' van de moderne zwerver, waarmee men zich toegang verschaft tot het miljoenenbedrijf van de daklozenopvang. Wie beperkt deel kan nemen aan deze vorm van begeleid zwerven, zoals illegale daklozen, junks, of psychiatrische daklozen, valt onherroepelijk terug in de onderste regionen van het daklozenbestaan, op straat, met een minimum aan verzorging. Ook zijn er regels in de opvanginstellingen met betrekking tot het leefklimaat, met name voor de internaten. 'In het passantenverblijf kun je ladderzat binnenkomen, maar in het internaat mag je geen borreltje.'

Een tweede probleem is dat alles onpersoonlijker wordt, relaties met hulpverleners of met mensen die in de daklozenopvang werken, worden zakelijker. Vroeger kende je iedereen die in de opvang werkte. 'Nu komt het wel voor dat iemand me niet kent als ik aan de deur kom' zegt T., die al 16 jaar in het circuit zit. De mensen die er vroeger

werkten zijn er niet meer. Er zijn steeds meer regels en de touwtjes worden aange-trokken. T. zegt hierover:

'Vroeger regelde L dit voor me en D. Die kende ik persoonlijk hè. Nu word ik onder allerlei bureaucratische regels geschoven. Kijk met dat STIB (Stichting Inkomens-beheer) hoe dat gaat. Als mijn geld eerst naar hun rekening moet en dan weer naar mijn rekening, dan ben ik veertien dagen verder. Dat gaat van de Amrobank naar de Giro, nou je weet het wel. Zo ben je altijd afhankelijk van hun. Als er iets niet klopt dan moet je naar hun. En zij weten er altijd wel een mouw aan te passen.' (man, 50, 16 jaar dakloos).

In de ogen van mensen die in de daklozenopvang wordt een derde probleem gevormd door de 'professionele daklozen'. Een medewerker van een opvanginstel-ling zegt:

'Ze hebben een uitkering, en zijn psychisch en fysiek redelijk gezond. Ze zouden daar eigenlijk niet moeten zijn en ze nemen de plek in van iemand die het harder nodig heeft.' (medewerker Leger des Heils, Amsterdam).

De daklozen zelf zien het anders. Volgens een paar respondenten creëert het passanten-systeem zijn eigen daklozen. Zolang je nergens langer dan vier nachten kunt zitten, kun je nooit naar iets op zoek gaan, instanties benaderen, de juiste persoon te spreken krijgen. 'Dan moeten ze ook niet zeuren dat ze steeds dezelfde daklozen zien' zegt een vrouw.

Het merendeel van de daklozen in deze groep heeft het ideaal om weer 'opnieuw' te beginnen. Dit is weer een relatie te krijgen of terug te gaan naar de situatie zoals het was. Maar ze weten niet hoe het moet. 'Na verloop van een jaar raak je vast in het zwervpatroon en het ritme van het opvangcircuit' zegt iemand.

Autonome zwervstijlen: krakers en stadsnomaden. Er zijn ook daklozen in het circuit die, in tegenstelling tot de vorige groep, hun zaakjes zelf opknappen. Het begeleid zwerven strookt niet met hun levenswijze en zelfbeeld. Zij werken actief en buiten de kanalen van de hulpverlening om aan het verkrijgen van een min of meer vast onderkomen. Het hebben van woonruimte is voor hen geen doel op zichzelf. De 'woning' betekent veel meer dan een fysieke ruimte. Het vertegenwoordigt een georganiseerd leven al dan niet met anderen, een vorm van handelingsvrijheid en bewegingsruimte binnen door henzelf bepaalde grenzen en zelfgestelde regels.

Enkele daklozen in de groep wonen tijdelijk in slooppanden, in kraakpanden, of op de terreinen voor stadsnomaden, zoals de Gevleweg of de Amerikahaven. Een man heeft een paar weken in een Bijlmerflat gezeten. Wie zijn deze mensen en waarom doen ze dit?

Volgens de mensen in deze groep is het belangrijk onderscheid te maken tussen degenen die in slooppanden wonen en de krakers-daklozen. Iedereen bivakkeert wel

eens in een slooppand als je niks beters hebt. In het algemeen probeert men dat echter te vermijden. Slooppanden worden vooral gebruikt door junkies en worden in het algemeen beschouwd als gevaarlijk. Je weet niet wie je er tegen komt, het is er donker, je wordt gemakkelijk beroofd, ze stoken er een vuurtje en de boel vliegt in de fik. Iemand in de groep die regelmatig in slooppanden sliep, zegt een poosje in een flat in de Bijlmer te hebben gebivakkeerd, omdat ze toch leegstonden.

‘We kregen wel eens een tip van iemand dat het daar en daar leegstond. Dan gingen we er met een mannetje of wat in zitten voor een paar maanden soms. Nee, niet in de berging want dat zijn de hardcore junks die daar zitten. Ik durf daar niet te komen. In de flats die ze niet konden verhuren. Nu kom je er niet meer in want in de meeste flats zit bewaking.’ (man, 41, zes jaar dakloos)

Een slooppand of een plek waar veel drugsverslaafden komen is niet een echte ‘woonoptie’. Ook een kraakpand is niet de eerste keus voor een dakloze. De vele ont-ruimingen de laatste jaren hebben het kraken een slecht imago gegeven. Iemand zegt: ‘je bent eruit voor je binnen bent. Of je moet een gemeenteraadslid bij je hebben.’ Toch woont een van de respondenten in een kraakpand. Hij zegt:

‘Die shelters dat is leuk als je niks te doen hebt of als je geen ambities meer hebt in je leven. Het zijn toch een beetje losers die daar zitten. Voor een tijdje is het een oplossing natuurlijk, maar als ik wil werken dan moet ik er netjes uitzien en goed voor de dag komen. Ik zie me al bij het Amstelhotel solliciteren en zeggen “je kunt me bereiken bij het Stoelenproject.” (man, 47, drie jaar dakloos)

Volgens hem is kraken niet weggelegd voor iedere dakloze.

‘In de eerste plaats is kraken nog steeds een bepaalde manier van leven. Je woont in een groep, je doet veel dingen samen en je deelt bepaalde waarden en idealen, althans dat wordt van je verwacht. Je moet er passen en erbij horen. Als je je niet wilt conformeren wordt het heel moeilijk, kun je problemen verwachten.’ (man, 47, drie jaar dakloos).

Het moeilijke van kraken is de verantwoordelijkheid die je hebt tegenover jezelf en tegenover anderen. Volgens hem is dat de voornaamste reden waarom veel mensen in het daklozencircuit het niet redden op de lange duur in een kraakpand.

Twee andere mensen in het onderzoek wonen op de terreinen voor stadsnomaden. Een vrouw heeft op de Gevleweg gewoond en zit nu op het nieuwe HVO-terrein aan de Amerikahaven. Vooral de Gevleweg is ‘lekker anarchistisch’ zoals S. zegt. De plannen om het kamp onder beheer te brengen van het HVO vallen niet goed bij haar. ‘Je bent je vrijheid kwijt.’ Evenals de kraker-daklozen zijn deze stadsnomaden in zekere zin zelfredzame mensen. Vroeger hadden ze een redelijke baan, zoals verpleegster, kok, of onderhoudsmonteur. Rondhangen in het opvangcircuit zien ze niet zitten, hooguit in het Stoelenproject een paar nachten in de winter. ‘Je wordt passief

als je teveel in het circuit meedraait' zegt S. Wel heeft ze een postadres bij het HVO voor een uitkering.

De buitenslapers: leven op straat. Vrijwel alle daklozen slapen regelmatig een nachtje op straat. Zij hebben te maken met de geschreven en ongeschreven regels die heersen in het openbare gebied. Ze hebben te maken met andere mensen die van het openbare gebied gebruikmaken, zowel andere daklozen en buitenslapers, als niet-dakloze gebruikers. Zij zijn vaak inventief in het vinden van omgangsvormen met verschillende groepen om hun leefklimaat zo aangenaam mogelijk te houden. Voor de buitenwereld wil je niet opvallen. Veel jonge daklozen en vrouwen houden er kledingcodes op na, ze willen er zoveel mogelijk uitzien als een niet-dakloze. Ook conflictueus gedrag, zoals vechten, urineren, of schreeuwen, laat men achterwege. Ga liever een krantje lezen in de bieb of een film pakken in de rixsenbioscoop. Dit soort *low profile* strategieën zijn van levensbelang voor daklozen die, althans een flink gedeelte van de dag, vertoeven in het openbare gebied. Er zijn ook gevallen bekend van daklozen die er juist moeite voor doen om op te vallen in de zin dat ze een mate van privacy proberen te scheppen, bijvoorbeeld door geuren te verspreiden of door hun territorium af te bakenen met hun ontlasting.

Sleeping rough is niet erg populair. Met name voor vrouwen is het niet zonder risico.

'Op de van Baerlestraat ben ik lastiggevalen. Toen was het 5 uur en toen heeft een man mijn spijkerjekkje onder m'n hoofd vandaan gehaald. Toen werd ik met een klap wakker, ik viel met m'n hoofd tegen de muur. En toen vroeg ik of ie wel goed bij z'n hoofd was. En die ging rare praatjes verkopen en tegenover mij tegen een boom staan piesen zodat ik dat moest zien. Ja en geen mensen in de straat hè. Ik heb hem gewoon maar in z'n sop gaar laten koken en ik heb die jas over me heen getrokken en ik heb niet meer naar hem gekeken. Ik ga wel slapen met een klein beetje angst moet ik zeggen. Dus ik doe net alsof ik in de rimboe zal slapen hè, op geluiden.' (vrouw, 46, vijf jaar dakloos)

Toch is er een categorie daklozen die langdurig en bewust op straat leeft, de buitenslaper. Voor hen is het straatcircuit een plek waar je je broodnodige contacten hebt. Hoe belangrijk 'de straat' is, blijkt soms pas als je er niet meer regelmatig bivakkeert. G. is een vrouw die zeven jaar vrijwel permanent op straat heeft geslapen. Ongeveer een jaar geleden heeft ze een woning gekregen, waar ze het volgens eigen zeggen moeilijk uit kan houden, al helemaal niet in de zomer. De straat is haar enige contact met de buitenwereld. 'Even een portiekje pikken' is haar motto.

'Ik zat eerst heel apathisch in dat huis. Want er is helemaal niks. Nou ze hadden wel wat laten staan voor me. Een bankje; een fornuis maar dat doet het nog niet. Het is wel vreemd hoor in het begin. Ik heb nog wel een paar nachten in een portiek geslapen hoor. Ik dacht ja bekijk het zeg. Dan ging ik 's ochtends gewoon weer terug. Dan ging ik 's nachts op straat lopen, toen zag ik toevallig zo'n stretcher staan en ik heb

zelf nog geen bed. Ik dacht nou het is toch al laat, ik zet dat ding even in een portiek en ik ga pitten.’ (vrouw, 47, acht jaar dakloos)

Binnen het onderzoek zijn er op dit moment nog maar drie echte buitenslapers, allen mannen. Een van de respondenten is een man die lange tijd in het park heeft gewoond.¹⁰ Hij ziet vrijwel nooit een hulpverlener, hooguit met de winteropvang als het HVO of het Leger des Heils langskomt met de ‘soepbus’.¹¹ Hij heeft contacten met buurtbewoners en andere parkbezoekers en parkgebruikers: hondenuitlaters, kinderen, buurtbewoners, trimmers, fietsers die even een praatje maken, toeristen, mensen die een foto van hem willen maken, een groep Italianen die naar een slaappleaks zoekt, politie, mensen die in het park schoffelen, z’n eigen vriendenclubje dat ook in het park slaapt, z’n drinkmaatjes van de Cuyp, een muzikant, de eigenaar van de snackbar op de hoek. ’s Zaterdags in de zomer doen B. en z’n maatjes mee met een trimclubje, dat bij zijn hoekje in het park oefeningen doet. Voor B. zijn dit soort (soms vluchtige) contacten van groot belang. Het is niet gezegd dat iemand die als B. op straat leeft, slechter af is dan bijvoorbeeld de instellingsnomaden. Wel dient opgemerkt te worden dat iemand als B. in een gunstige situatie verkeert. Het is voor hem een keuze om zo te leven en geen absolute noodzaak zoals voor sommige illegale daklozen die min of meer gedwongen buiten moeten slapen, of voor de nieuwkomers in het circuit die nog niet weten waar ze heen moeten.

Andere zwervstijlen. Naast deze drie zwervtrajecten onderscheid ik in mijn onderzoek nog drie andere stijlen van zwerven.

De eerste betreft de illegaliteit: daklozen die illegaal in ons land verblijven, ontwikkelen een eigen manier om met hun bestaan om te gaan. Ook hebben zij een afwijkend zwervpatroon. Soms hangt dat weer samen met culturele verschillen. Het is opvallend dat de grootste groep die we treffen, vaak daklozen van Noord-Afrikaanse afkomst zijn en haast nooit Ethiopiërs, Turken, Ghanezen en dergelijke. Het is mogelijk dat de laatste groepen steviger familie- en vriendennetwerken hebben, die voor huisvesting, geld, of werk zorgen. Mogelijk ook hebben de gecompliceerde gezinsrelaties tussen jonge Noord-Afrikanen en hun ouders hier iets mee te maken. Er is echter weinig onderzoek dat deze veronderstelling kan onderbouwen of met cijfers hard kan maken.

Een tweede stijl kenmerkt zich door subversieve en criminele strategieën, bijvoorbeeld om aan extra geld te komen. Dit varieert van informele, maar legale strategieën, zoals bedelen, tot meer criminele strategieën zoals inbreken. In geen van de gevallen is er sprake van een criminele carrière.

Dan is er een categorie mensen die van het langdurig leven op straat hun levensstijl hebben gemaakt. In plaats van pogingen te doen om eruit te komen, lijkt het alsof ze steeds verder wegslijpen in een fysieke overlevingscultuur die zich voornamelijk afspeelt in het openbare gebied. Het zijn mensen die tijdelijk of langdurig buiten de

gevestigde structuren zijn gevallen, of zichzelf daar vrijwillig buiten geplaatst hebben. Dit geldt voor het leven van werk en wonen; maar ook van het reguliere daklozen-instellingsleven moeten zij weinig hebben. We kunnen denken aan daklozen met een ernstige psychiatrische problematiek, die zich vaak niet aan kunnen passen aan de opvangcultuur, niet weten hoe ze daar gebruik van kunnen maken, of soms weggepest worden.¹² Ook te denken valt aan zwervende drugsverslaafden die om hun moverende redenen weinig van de reguliere opvang gebruikmaken.¹³

Het succes. De zwervstijlen hebben een meer of minder wisselend succes. Het blijkt dat meer dan de helft van de mensen die meedoen aan het onderzoek, het zwercircuit heeft verlaten en een min of meer stabiel onderkomen heeft gevonden in de vorm van een zelfstandige woning, begeleid wonen, een kraakpand, een caravan op een nomaden-terrein, een commercieel pension of een internaat. De meeste andere respondenten zijn in de loop van een jaar enige malen van onderkomen gewisseld. Degenen die regelmatig gebruikmaken van de reguliere opvang, de instellingsnomaden, slagen er het beste in om uit het circuit te komen. Ook de 'autonome' daklozen slagen erin het circuit voor langere tijd te verlaten. Mensen die helemaal niet of heel weinig van de voorzieningen gebruikmaken, komen er schijnbaar heel moeilijk uit, zoals sommige illegale daklozen, of buitenslapers. Subversieve en illegale strategieën zijn zelden bedoeld om het daklozencircuit te verlaten. Een detentiegeschiedenis leidt eerder tot een bestendiging van dakloosheid. Illegale daklozen belanden niet automatisch in het illegale of criminele circuit. Hun kansen om te overleven zowel als hun kansen om het circuit te verlaten, hangen af van vrienden- en familienetwerken, duur van het verblijf in Nederland, de manier waarop zij hier terecht zijn gekomen. Daklozen met een verslavingsproblematiek zien weinig kans om het circuit te verlaten. Zwerven is een levensstijl geworden.

7 Tot besluit

Degenen die we vandaag de dag in het zwercircuit aantreffen, kunnen zich nauwelijks vinden in tot nu toe gehanteerde begripsomschrijvingen. De traditionele thuisloze, die vaak al vele jaren verblijft in het internaat of pension; de begeleid zwerver, die zich laat schikken in het verzorgingsregiem van bonnen en pasjes; of de 'wegwerpdakloze' van de straat. Ook het woord zwerver is niet populair. De zwerver van nu is geen Swiebertje meer. Volgens sommigen is zwerven synoniem aan drankzucht en een slecht verzorgd uiterlijk: 'het zijn havelozen en lavelozen', zoals een vrouw beweert. De meeste mensen in het zwercircuit definiëren zichzelf in de eerste plaats als daklozen: 'wie we zijn wordt bepaald door waar we slapen 's nachts.' Voor sommigen is dit een bewuste keuze, voor de ander een politiek statement:

‘Ik ben dakloos en daar durf ik best voor uit te komen, dat mag iedereen weten. Ik ben dakloos omdat ik geen woning heb. Daar schaam ik me niet voor, daar zou de wethouder zich voor moeten schamen.’

Het overgrote deel van de mensen die wij in het zwercircuit aantreffen, behoren tot de grote, maar onzichtbare groep daklozen die wel degelijk een band hebben met de samenleving. Velen komen uit normale gezinnetjes. Hun referentiekader en hun toekomstverwachtingen verschillen niet wezenlijk van die van niet-dakloze medeburgers. Zij onderhandelen over de voorwaarden van hun daklozenbestaan. De keuzes die iemand maakt, hoe beperkt deze ook mogen zijn, zijn min of meer rationele keuzes. Zeker in het openbare gebied zijn *low profile* strategieën van levensbelang.

Er is sprake van een gemêleerde groep mensen in het zwercircuit, die zich onderscheidt naar gedrag, etniciteit, kleding, burgerlijke staat, legale status, leeftijd, sociale vaardigheden, of door het feit dat men een nieuwkomer of langverblijver is. De ‘loopbaan’ van daklozen, hun zelfbeeld en identiteit hangen samen met de wijze waarop zij zich binnen of tot de groep definiëren, dan wel toegang hebben daartoe. Het in beeld brengen van de zwercarrière laat zien hoe moeilijk het is om daklozen eenduidig te classificeren.

Voor een beter begrip van de daklozen en het verschijnsel dakloosheid zouden we toe moeten werken naar een wetenschappelijke definitie die de problematiek van dakloosheid genuanceerd in kaart brengt en die daarnaast aansluit bij de leefwereld van betrokkenen. Een wetenschappelijke definitie dient het proces van dakloos worden in beeld te brengen, waarbij gelet wordt op individuele kenmerken en op maatschappelijke risico- of stressfactoren. Nuy en Heydendael hebben in dit opzicht een verhelderend artikel geschreven in Passage (1997). Hun ‘filosofie over thuisloosheid’ probeert een brug te slaan tussen de beperkte, ‘nuchtere’ visie van feitelijke dakloosheid en de brede, ‘dramatische’ visie van thuisloosheid. Volgens de onderzoekers is de ontstaansgeschiedenis van thuisloosheid echter net zo persoonlijk als bij wijze van spreken ieders vingerafdruk. Zij sluiten zich aan bij de conclusie dat nauwelijks te achterhalen is, wie wanneer wat had moeten of kunnen doen om het ontstaan van thuisloosheid te voorkomen (Nuy en Heydendael 1997). Toch hebben de onderzoeken van Spierings (1996) en van Vogel (1996) aangetoond dat het van het grootste belang is om inzicht te krijgen in het ‘voorportaal’ van feitelijke dakloosheid, de groep potentiële daklozen, zoals de mensen in de pensionnetjes en de logementbewoners, en de mechanismen waardoor zij eventueel op straat komen te staan. Hiernaast is longitudinaal, kwalitatief onderzoek, zoals het ‘carrièreonderzoek’, essentieel. Kennis over de levensloop, over het al dan niet episodische karakter van dakloosheid, en over de zwercstrategieën, dragen bij aan inzicht in de factoren die stimuleren uit het circuit te komen of daar juist belemmerend op werken.

De daklozen verschillen zowel in de manier waarop zij in het circuit zijn terechtgekomen als in de wijze waarop zij met hun dakloze bestaan omgaan. Hun toekomstverwachtingen en mogelijkheden voor eventuele reïntegratie hangen hiermee samen. Een van de spannender strijdpunten is het spanningsveld tussen de zelfredzaamheid van daklozen en de verplichtingen en verwachtingen van instituties en instellingen waar individuen aan dienen te voldoen, willen zij meedingen naar een plaatsje in de daklozenopvangindustrie. Het begeleid zwerven, zoals dat hier is genoemd, is zeker niet voor iedereen ideaal. Grote groepen, zoals vrouwen, jongeren, nieuwkomers, drugsverslaafden, daklozen met een psychiatrische stoornis, dreigen buiten de boot te vallen. Ook de mensen die nog wel een zekere mate van zelfredzaamheid hebben, zouden gebaat zijn bij een laagdrempeliger en lossere vorm van opvang en wonen dan zoals die nu geregeld is.

Noten

1. Dit congres werd gehouden van 31 oktober tot 4 november 1994 te Amsterdam.
2. In een recente bijdrage in het tijdschrift *Passage* ga ik in op de definitiekwestie. Zie hiervoor Greshof 1996.
3. De coördinatie van dit project berust bij dr. Leon Deben, werkzaam bij de sectie stadssociologie van de Universiteit van Amsterdam. Promotor is prof.dr. Kees Schuyt, Sociologie, Universiteit van Amsterdam.
4. Volgens Paul Koegel (1992) is het begrip longitudinaal enigszins arbitrair, maar dient in ieder geval alle vier seizoenen te bestrijken. Hij zegt: 'the amount of time necessary for an ethnographer to witness people make their way through all four seasons.' (1992: 9).
5. Een man heeft suicide gepleegd; een andere man heeft zelf besloten niet langer mee te doen; twee mensen zijn vermoedelijk het land uitgezet.
6. Sinds een kleine drie jaar vindt geregeld een landelijk onderzoekoverleg 'dak- en thuislozen' plaats, dat een initiatief is geweest van prof.dr. Heydendaal. In de verslagen van de vergaderingen wordt mijn onderzoek als zodanig aangeduid.
7. Zie zijn hoofdstuk *The infrapolitics of subordinate groups*, pp. 183-202.
8. Goffman wijst in zijn boek *Stigma* (1963) op verschillende manieren om met stigmata om te gaan. Hij onderscheidt 'in-group' strategieën, tussen gestigmatiseerde groepen onderling, en 'out-group' strategieën, tussen gestigmatiseerde groepen en anderen. Anderson c.s. hebben deze concepten toegepast op straatdaklozen (Anderson et al. 1994).
9. Bij een kerk in de Watergraafsmeer heeft lange tijd een dakloze gebivakkeerd die zijn eigen poep op de muren van de kerk smeerde. Zodoende hoopte hij met rust gelaten te worden.
10. Deze man, die ook wel de 'koning van het Vondelpark' werd genoemd, woonde met een vast groepje onder de brug in het Vondelpark. In de winter van 1996 is hij 'ontruimd' door de politie. Het laatste jaar is hij niet meer gesignaleerd.
11. De soepbussen van het Leger des Heils en HVO-Walenburg delen in de wintermaanden broodjes en soep uit aan de buitenslapers in de binnenstad. Het HVO heeft tegenwoordig een rijdend Dienstencentrum dat in principe het hele buitengebied waar mensen slapen, langsgaat. Zij geven ook medische verzorging.
12. Deze observaties zijn van daklozen die regelmatig in het opvangcircuit verkeren. De daklozen met een ernstige psychische problematiek zijn niet vertegenwoordigd in dit onderzoek. Voor het project is het belangrijk dat respondenten goed aanspreekbaar zijn en zich rede-

lijk kunnen uitdrukken. Wel hebben een aantal respondenten een psychiatrische geschiedenis achter de rug.

13. Uit het onlangs gehouden telonderzoek onder straatdaklozen in Amsterdam, januari en februari 1997, bleek dat de helft van alle respondenten geen gebruik maakt van daklozenopvang en hulpverlening. Onder de dakloze drugsverslaafden bleek dit aantal nog veel hoger te liggen. Uit de antwoorden blijkt dat verslaafden de reguliere hulp te hoogdrempelig vinden (zie voorlopig verslag telonderzoek, samengesteld door Leon Deben, Peter Rensen en Dorine Greshof, met medewerking van Roos Gerritsma, Universiteit van Amsterdam 1997).

Geraadpleegde literatuur

- Anderson, L., D.A. Snow en D. Cress (1994) Negotiating the public realm: Stigma management and collective action. In: *Research in Community Sociology*, Supplement 1: 121-143.
- Anderson, N. (1923) *The hobo: The sociology of the homeless man*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bahr, H.M. (1973) *Skid row: An introduction to disaffiliation*. New York: Oxford University Press.
- Bahr, H.M. en T. Caplow (1973) *Old men drunk and sober*. New York: New York University Press.
- Becker, H.S. (1963) *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. New York: Free Press.
- Bogue, D.J. (1963) *Skid row in American cities*. Chicago: University of Chicago Press.
- Boogaard, D. van den (1993) Begeleid Zwerven. In: *Passage* 2 (1) 19-22.
- Burt, M.R. (1992) *Over the edge: The growth of homelessness in the 1980s*. New York: Russell Sage Foundation.
- Daly, M. (1992) *European homelessness: The rising tide. The first report of the European Observatory on Homelessness*. Berchem: European Federation of National Organizations Working with the Homeless.
- Deben, L., J. Godschalk en C. Huijsman (1992) *Dak-en thuislozen in Amsterdam en elders in de Randstad*. (Stedelijke netwerken 41) Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek.
- Gans, H. (1995) *The war against the poor: The underclass and antipoverty policy*. New York: BasicBooks.
- Goffman, E. (1968) *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books (Oorspronkelijk 1961).
- Goffman, E. (1963) *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Greshof, D. (1994) *Daklozen in Amsterdam: Tussenverslag longitudinaal onderzoek 1994*. Amsterdam: Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam.
- Greshof, D. (1995) *Daklozen in Amsterdam: Tussenverslag longitudinaal onderzoek 1995*. Amsterdam: Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam.
- Greshof, D. (1996) Wie we zijn is waar we slapen 's nachts: Daklozen, thuislozen en andere zwervers. In: *Passage. Tijdschrift voor Rehabilitatie* 5 (2) 55-62.
- Heydendaal, P.H.J.M., M.H.R. Nuy en H.G. Brouwers (1988) *PLOTT, Prognostisch Landelijk Onderzoek Thuislozen en Thuislozenzorg: De opbouw van het mentaal systeem. Rapport eerste fase*. Nijmegen: ISG.
- Heydendaal, P.H.J.M. en M.H.R. Nuy (1992) *Achtergronden van thuisloosheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

- Heydendael, P.H.J.M. en M.H.R. Nuy (1996) Filosoferen over thuisloosheid: Een compositie van denkbeelden. In: *Passage. Tijdschrift voor Rehabilitatie* 5 (4) 148-155.
- Horst, R. (1962) *Thuislozen: Beschouwingen naar aanleiding van 100 gevallen van individuele onmaatschappelijkheid*. (Dissertatie). Assen: Van Gorcum.
- Jencks, C.J. (1994) *The homeless*. Cambridge, Massachusetts.: Harvard University Press
- Koegel, P. (1992) Through a different lens: An anthropological perspective on the homeless mentally ill. In: *Culture, Medicine and Psychiatry* 16 1-22.
- Kotlowitz, A. (1991) *There are no children here: The story of two boys growing up in the other America*. New York: Doubleday.
- Landelijke Stichting Thuislozenzorg en Onderdak (1986) *Beleidsnota*. Den Haag: Landelijke Stichting Thuislozenzorg en Onderdak.
- Merton, R. (1968) *Social theory and social structure*. New York: The Free Press.
- Mullink, J.A.M. (1963) *Thuisloze mannen: Een sociaal-geneeskundig onderzoek van de gasten die in de loop van een jaar in een tehuis voor thuisloze mannen werden opgenomen*. (Proefschrift). Utrecht: Dekker en Van de Vegt.
- Nuy, M.H.R. (1993) De wind uit de zeilen: Thuisloosheid: een voorbeeld van gebrekkige modernisering? In: *Sociologische Gids* 30 (3) 256-263.
- Park, Robert E. (1925) The mind of the hobo: Reflections upon the relation between mentality and locomotion. In R.E. Park, E.W. Burgess en R.D. McKenzie (1967) *The city* (vierde druk; 1e druk 1925). Chicago: University of Chicago Press.
- Ploeg, J. van der (1993) Vandaag zwervend, morgen thuisloos? In L.W.C. Tavecchio, J.D. van der Ploeg en J.M.Th.G. Roorda-Honeé (red.) *Visies op thuisloosheid: Theoretische inzichten over antecedenten van thuisloosheid en de praktijk van de hulpverlening*. Utrecht: SWP, p. 53-63.
- Rossi, P. (1989) *Down and out in America: The Origins of homelessness*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Scott, J.C. (1990) *Domination and the arts of resistance: Hidden transcripts*. New Haven and London: Yale University Press.
- Snow, D.A. en L. Anderson (1993) *Down on their luck: A study of homeless street people*. Berkeley, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Spierings, F. (1992) Van pensionbewoner tot passant. In: *Passage. Tijdschrift voor Rehabilitatie* 1 (1) 100-103.
- Spierings, F. (1996) *Op eigen kracht: Een onderzoek naar het dagelijks leven van logementbewoners*. Utrecht: SWP.
- Spradley, J. (1973) *You owe yourself a drunk: An ethnography of urban nomads*. Boston, MA: Little Brown.
- Tavecchio, L. en J. Roorda-Honeé (1993) Affectieve verwaarlozing en thuisloosheid. In: L.W.C. Tavecchio, J.D. van der Ploeg en J.M.Th.G. Roorda-Honeé (red.), *Visies op thuisloosheid: Theoretische inzichten over antecedenten van thuisloosheid en de praktijk van de hulpverlening*. Utrecht: SWP, p. 15-37.
- Vexliard, A. (1956) *Introduction à la sociologie du vagabondage*. Paris: Marcel Rivière.
- Vogel, G. (1996) *Oudere alleenstaande mannen: Zelfstandig blijven zonder zorg?* Amsterdam: Het Spinhuis.